

BOLALARDA MULOQOTNING SHAKILLANISHI

Ubaydullayeva Muxlisaxon

O'zbekiston jurnalistika va ommaviy kommunikatsiyalar universiteti

Amaliy psixologiya yonalishi 3- bosqich talabasi

<https://doi.org/10.5281/zenodo.20062563>

Annotatsiya (o'zbek tilida). Ushbu tezisdagi bolalarda muloqotning shakllanishi psixologik rivojlanishning yetakchi mexanizmlaridan biri sifatida tahlil qilinadi. Maqsad erta va maktabgacha davrda muloqotning motivatsion, kognitiv va nutqiy tarkibiy qismlari o'zaro bog'liqligini asoslashdir. Metodologiya sifatida nazariy tahlil va empirik yondashuvlar uyg'unligi ko'rib chiqiladi. Ilmiy yangilik muloqot indikatorlarini yosh bosqichlari bo'yicha integrativ mezonlarda tavsiflashdadir.

Annotatsiya (rus tilida). Ushbu tezisdagi bolalarda muloqotning shakllanishi psixologik rivojlanishning yetakchi mexanizmlaridan biri sifatida tahlil qilinadi. Maqsad erta va maktabgacha davrda muloqotning motivatsion, kognitiv va nutqiy tarkibiy qismlari o'zaro bog'liqligini asoslashdir. Metodologiya sifatida nazariy tahlil va empirik yondashuvlar uyg'unligi ko'rib chiqiladi. Ilmiy yangilik muloqot indikatorlarini yosh bosqichlari bo'yicha integrativ mezonlarda tavsiflashdadir.

Annotatsiya (ingliz tilida). Ushbu tezisdagi bolalarda muloqotning shakllanishi psixologik rivojlanishning yetakchi mexanizmlaridan biri sifatida tahlil qilinadi. Maqsad erta va maktabgacha davrda muloqotning motivatsion, kognitiv va nutqiy tarkibiy qismlari o'zaro bog'liqligini asoslashdir. Metodologiya sifatida nazariy tahlil va empirik yondashuvlar uyg'unligi ko'rib chiqiladi. Ilmiy yangilik muloqot indikatorlarini yosh bosqichlari bo'yicha integrativ mezonlarda tavsiflashdadir.

Kalit so'zlar (o'zbek). bolalik psixologiyasi; muloqot rivoji; nutq shakllanishi; ijtimoiy o'zaro ta'sir; bog'lanish; tengdoshlar; emotsional regulyatsiya

Kalit so'zlar (rus). детская психология; развитие общения; формирование речи; социальное взаимодействие; привязанность; сверстники; эмоциональная регуляция

Kalit so'zlar (ingliz). developmental psychology; communication development; speech acquisition; social interaction; attachment; peer relations; emotional regulation

Bolalarda muloqotning shakllanishi masalasi psixologiya fanida shaxs rivojlanishini tushuntiruvchi markaziy yo'nalishlardan biri bo'lib, u nafaqat nutqning paydo bo'lishi, balki bola faoliyatining ijtimoiylashuvi, emotsional barqarorlashuvi va kognitiv o'sishi bilan ham uzviy bog'langan. Muloqot bolaning ehtiyojlari va imkoniyatlari o'rtasida vositachilik qiluvchi mexanizm sifatida namoyon bo'ladi: bola avval kattalar bilan o'zaro ta'sirda yangi ma'nolarni o'zlashtiradi, keyin bu ma'nolar ichki rejalariga ko'chib, o'zini boshqarish hamda tengdoshlar bilan hamkorlikni tashkil etishning psixologik poydevoriga aylanadi. Shuning uchun muloqotning shakllanishini faqat "gapirishni o'rganish" doirasida emas, balki motivatsion soha, idrok va tafakkur, emotsional regulyatsiya hamda xulq-atvorning ijtimoiy me'yorlarga moslashuvi birligida tahlil qilish metodologik jihatdan asosli hisoblanadi [1].

Ushbu tezisning maqsadi erta bolalik va maktabgacha davrda muloqotning tarkibiy qismlari qanday ketma-ketlikda va qanday shartlarda shakllanishini, shuningdek, muloqotning rivojlanish darajasini baholash mumkin bo'lgan integrativ indikatorlarni nazariy va amaliy jihatdan asoslashdan iborat. Tadqiqot vazifalari sifatida muloqotning motivlari va ehtiyojlar

tizimidagi o‘rni, kattalar bilan hamkorlikdagi “vositachilik” jarayoni, nutqiy vositalarning o‘zgarishi va tengdoshlar bilan aloqalarning murakkablashuvi tahlil qilinadi. Metodologik tayanch sifatida muloqotning faoliyat bilan birligi haqidagi qarashlar, madaniy-tarixiy yondashuv hamda ontogenezda nutq va tafakkurning o‘zaro aloqasi haqidagi konsepsiyalar uyg‘unlashtiriladi [2; 3]. Empirik yo‘nalishda esa kuzatish, yarim tuzilmali suhbat, sotsiometrik elementlar, o‘yin vaziyatlarini modellashtirish va kommunikativ vazifalar orqali bolaning muloqot xatti-harakatlarini baholash imkoniyatlari ko‘rib chiqiladi.

Muloqotning shakllanishi, avvalo, bolaning “boshqa”ga yo‘nalganligi bilan belgilanadi. Dastlabki oylar va yillarda bu yo‘nalganlik biologik ehtiyojlar bilan bog‘liq bo‘lib ko‘rinsa-da, psixologik mazmuni jihatidan u kattalarning javob reaksiyasi, ya‘ni bolaning signallariga berilgan emotsional va amaliy javoblar orqali ijtimoiy ma‘noga ega bo‘ladi. Bola kattalar bilan o‘zaro ta‘sirida “aloqa o‘rnatish”ning natijasini his qila boshlaydi: e‘tibor, himoya, qo‘llab-quvvatlash va birgalikdagi harakat muloqot motivlarini boyitadi. Bog‘lanish fenomeni shu nuqtada alohida ahamiyat kasb etadi, chunki xavfsiz bog‘lanish sharoitida bola kattani “tayanch” sifatida qabul qilib, yangi vaziyatlarni o‘rganishga faolroq kirishadi; bu esa muloqotning tashabbuskorligi, so‘rovchanlik va hamkorlikka moyillikni kuchaytiradi [4]. Aksincha, barqaror javobsizlik yoki nomuvofiq javoblar bolaning muloqotga kirishish strategiyalarini cheklashi, ehtiyotkor yoki passiv pozitsiyani kuchaytirishi mumkin, bu holat keyingi yillarda tengdoshlar bilan munosabatlarda ham aks etadi.

Muloqotning ikkinchi muhim o‘lchovi nutqiy vositalarning shakllanishidir. Nutq ontogenezda tayyor holda berilmaydi; u bola va katta o‘rtasidagi maqsadli hamkorlik, predmetli faoliyat va o‘yin jarayonida yuzaga chiqadigan “zarurat” bilan qo‘zg‘atiladi. Bu nuqtai nazar tilning faqat lingvistik tizim sifatida emas, balki ijtimoiy vosita sifatidagi mohiyatini ochadi: bola so‘z orqali nafaqat predmetni ataydi, balki o‘z istagini bildiradi, kelishadi, rad etadi, izoh so‘raydi, o‘zini himoya qiladi va boshqasini tushunishga urinadi. Vygotskiy ta‘kidlaganidek, tashqi nutqning asta-sekin ichki nutqqa aylanishi o‘z-o‘zini boshqarishning rivojlanishi bilan bog‘lanadi; demak, muloqotning shakllanishi bolaning irodaviy va refleksiv imkoniyatlarini ham kengaytiradi [2]. Bu jarayonni baholashda faqat so‘z boyligini sanash yetarli emas; kommunikativ funksiyalar, nutqning vaziyatga mosligi, navbatni ushlab, tinglash va javob qaytarish kabi pragmatik ko‘nikmalar ham alohida mezon sifatida kiritilishi lozim.

Muloqotning rivojlanishida o‘yin faoliyati alohida o‘rin tutadi. Maktabgacha yoshda syujetli-rolli o‘yin bolaga ijtimoiy rollarni “sinab ko‘rish”, qoidalar asosida kelishish, nizolarni yumshatish va hamkorlikni tashkil etish imkonini beradi. O‘yinda muloqotning mazmuni ham, shakli ham murakkablashadi: bola obrazli vaziyatlarni tasavvur qiladi, ramziy belgilar bilan ishlaydi, o‘z fikrini sheriklarinikiga moslashtiradi va umumiy maqsadni ushlab turadi. Leontev va Luriya yo‘nalishidagi qarashlarga ko‘ra, faoliyatning tuzilishi (motiv, maqsad, harakat, operatsiya) muloqotdagi harakatlarning ham psixologik mexanizmlarini tushuntiradi: bolaning muloqotdagi harakati ham maqsadga yo‘naltirilgan bo‘ladi, u vaziyat shartlarini “hisobga oladi” va vositalarni tanlaydi [3]. Shu asosda muloqotni baholash indikatorlari sifatida o‘yin vaziyatida tashabbus ko‘rsatish, kelishuvga erishish strategiyalari, qoidalarni eslatish va ularni qabul qilish, shuningdek, rolga mos nutqiy ifodalar kiritilishi mumkin.

Tengdoshlar bilan muloqot kattalar bilan muloqotdan sifat jihatidan farq qiladi. Katta odatda resurs va nazorat manbai bo‘lsa, tengdosh bilan munosabat ko‘proq simmetrik, ya‘ni “teng” asosda quriladi. Simmetriya bolaning muzokara olib borish, o‘z pozitsiyasini himoya

qilish, bir vaqtning o'zida boshqasining manfaatini ham hisobga olish kabi murakkab ijtimoiy-kognitiv ko'nikmalarini faollashtiradi. Bu yerda “aql nazariyasi” elementlari, ya'ni boshqaning niyati va hissiyotini taxmin qilish, empatiya hamda perspektivani almashtirish ko'nikmalari muloqot samaradorligining muhim shartiga aylanadi [5]. Shu bilan birga, tengdoshlar o'rtasidagi muloqotda nizolar ham ko'p uchraydi; bu holatni patologiya sifatida emas, balki ijtimoiy qoidalarni o'zlashtirish va o'zini boshqarishni mashq qilish maydoni sifatida ko'rish maqsadga muvofiq. Muhim jihat shundaki, kattalar nizo vaziyatini to'liq bostirish o'rniga, bolalarga kelishuv tilini, navbatni kutish, “men-xabar”lar orqali hissiyotni ifodalash kabi madaniy vositalarni ko'rsatib borishi lozim.

Muloqotning shakllanishiga ta'sir etuvchi omillarni tizimli ko'rib chiqishda oilaviy muhit, tarbiyaviy uslub, til muhitining boyligi, maktabgacha ta'lim muassasasidagi pedagogik muloqot madaniyati, shuningdek, bola temperamenti va individual tajribasi o'zaro uyg'unlikda tahlil etilishi zarur. Masalan, hissiy jihatdan qo'llab-quvvatlovchi, izchil va muloqotga ochiq muhit bolada tashabbuskorlikni kuchaytiradi; bu esa nutqiy va ijtimoiy ko'nikmalarni tezroq integratsiyalashuviga olib keladi. Aksincha, haddan ziyod buyruqbozlik yoki befarqlik, bolaning savollarini cheklash, muloqot vaziyatlarida muntazam tanbeh berish kabi omillar muloqot motivlarini pasaytirishi mumkin. Mahalliy tadqiqotlar ham tarbiyachi va ota-onaning nutqiy namunasi, dialogik uslubni qo'llashi hamda bolani tinglashga ajratilgan vaqt muloqotning sifat ko'rsatkichlari bilan bog'liqligini ko'rsatadi [6]. Shu nuqtada metodik tavsiyalar bevosita “ko'proq gapirtirish” emas, balki muloqotning ma'noli, hamkorlikka asoslangan va bola tashabbusini qo'llab-quvvatlovchi shakllarini tashkil etishga qaratilishi kerak.

Ilmiy yangilik sifatida ushbu tezis muloqotning shakllanishini baholash uchun integrativ indikatorlar majmuasini asoslaydi: motivatsion indikatorlar (aloqaga kirishish tashabbusi, sherikka yo'nalgan ehtiyoj), kognitiv indikatorlar (vaziyatni tushunish, qoidani ushlab turish, perspektivani hisobga olish), nutqiy indikatorlar (dialogik ko'nikmalar, pragmatik moslik, tushuntirish va aniqlashtirish), emotsional indikatorlar (hissiyotni ifodalash va boshqarish, empatiya), hamkorlik indikatorlari (kelishuv strategiyalari, rollarni taqsimlash, nizoni konstruktiv hal qilish). Bu indikatorlar yosh bosqichlariga mos ravishda dinamik tahlil qilinsa, muloqotdagi kechikishlar yoki nomutanosibliklar erta aniqlanib, profilaktik va rivojlantiruvchi dasturlarni aniq maqsadga yo'naltirish mumkin bo'ladi. Shu bilan birga, indikatorlar “me'yor”ni qat'iy shkalaga solib qo'yish uchun emas, balki bolaning individual traektoriyasini tushunish va unga mos pedagogik-psixologik yordamni tanlash uchun xizmat qilishi lozim.

Xulosa sifatida aytish mumkinki, bolalarda muloqotning shakllanishi ko'p omilli va bosqichma-bosqich jarayon bo'lib, u emotsional bog'lanish, faoliyat, o'yin, nutq va tengdoshlar bilan o'zaro ta'sirning birligida rivojlanadi. Muloqotning yetuklashuvi bolaning ijtimoiylashuvi va o'zini boshqarish imkoniyatlarini kengaytiradi, shuningdek, keyingi ta'limiy muvaffaqiyatlar uchun zarur bo'lgan dialogik tafakkur va hamkorlik ko'nikmalarini mustahkamlaydi. Taklif etilgan integrativ indikatorlar majmuasi muloqotni baholash va rivojlantirish ishlarini tizimlashtirishga, pedagog hamda psixolog amaliyotida yagona tushunchaviy maydon yaratishga xizmat qiladi.

Adabiyotlar, References, Литературы:

1. Мухина В. С. Возрастная психология. Феноменология развития: учебник для вузов. Москва: Академия, 2002. 456 с.

2. Выготский Л. С. Мышление и речь. Москва: Лабиринт, 1999. 352 с.
3. Леонтьев А. Н. Деятельность. Сознание. Личность. Москва: Политиздат, 1975. 304 с.
4. Bowlby J. Attachment and Loss. Vol. 1: Attachment. New York: Basic Books, 1969. 428 p.
5. Tomasello M. The Cultural Origins of Human Cognition. Cambridge, MA: Harvard University Press, 1999. 256 p.
6. G‘oziyev E. G. Umumiy psixologiya. Toshkent: O‘qituvchi, 2003. 384 b.